

УДК 94(477):[63:061.2«185/190»

**ОДЕСЬКЕ ТОВАРИСТВО СІЛЬСЬКОГО
ГОСПОДАРСТВА У СПОГАДАХ
І. Г. ПАЛІМПСЕСТОВА (ДР. ПОЛ. XIX СТ.)**

*THE ODESSA SOCIETY OF AGRICULTURE IN THE
MEMOIRS OF I. G. PALIMPSESTOV (THE SECOND
HALF OF THE XIXTH CENTURY)*

Лисенко М. С.,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і культурології, Харківський національний університет міського господарства ім. О. М. Бекетова (Харків, Україна), e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net

Lysenko M. S.,

PhD (History), Associate Professor of the Department of History and Culturology, O. M. Beketov National University of Urban Economy in Kharkiv (Kharkiv, Ukraine), e-mail: M.S.Lysenko@ukr.net

Метою статті є дослідження спогадів І. Г. Палімпсестова об Одеській товаристві сільського господарства. Вченим висвітлена біографія колишнього секретаря товариства. При дослідженні джерела (спогадів) використані методи історизму, об'єктивності, всебічності і цілісності. На основі мемуарів та архівних матеріалів, що вперше вводяться у науковий обіг, автором охарактеризовані структура громадської організації, робота її президентів, секретаря та учасників. Значну увагу приділено ініціативам землевласників півдня Російської імперії. І. Г. Палімпсестов окреслив задачі сільськогосподарських товариств, що мали безпосереднє відношення до державної політики з реформування сільського господарства.

У статті позначені основні напрями діяльності Одеського сільськогосподарського товариства. Уперше приділено увагу співпраці з земствами. Охарактеризовані зв'язки з аналогічними українськими та всеросійськими громадськими об'єднаннями. Одеське товариство сільського господарства було прогресивним. Його члени зробили значний внесок у різні сфери суспільного життя, стали ініціаторами багатьох корисних заходів як для регіону, так і для країни.

Автором дослідження зроблено висновок про значення мемуарів І. Г. Палімпсестова. Він об'єктивно описав ситуацію на півдні країни. Його мемуари є непересічним джерелом з вивчення діяльності Одеського сільськогосподарського товариства. І. Г. Палімпсестов накреслив програму необхідної роботи для аграрного об'єднання на майбутнє, можливості її реалізації. Час показав вірність його поглядів.

Ключові слова: Одеське товариство сільського господарства, спогади, І. Г. Палімпсестов, громадська організація, Російська імперія, українські губернії.

The purpose of the article is to study the memories of I. G. Palimpsestov about the Odessa Society of Agriculture. The scientist highlights the biography of the former secretary of the society. In the study of the source (memories) the methods of historicism, objectivity, complexity and integrity are being used. On the basis of memoirs and archival materials, which are first introduced into scientific circulation, the author describes the structure of a public organization, the work of its presidents, secretaries and participants. Considerable attention is paid to the initiatives of landowners of the south of the Russian Empire. I. G. Palimpsestov defined the tasks of agricultural societies that were directly related to the state policy on agricultural reforms.

The article outlines the main activities of the Odessa Agricultural Society. For the first time, attention was paid to cooperation with zemstvos. Relations with the similar Ukrainian and all-Russian public organizations are characterized. The Odessa Agricultural Society was progressive. Its members have made significant contributions to various areas of public life. They were the initiators of many useful activities for the region and for the country.

The author of the study concluded that the memoirs of I. G. Palimpsestov are a valuable source. He fairly described the state of things in the south of the country. His memoirs are an interesting data for studying the activities of the Odessa Agricultural Society. In general, I. G. Palimpsestov outlined the scope of necessary work for a public association for the future, the possibilities of its implementation. Time has shown the accuracy of his views.

Keywords: Odessa Agricultural Society, memories, I. G. Palimpsestov, public organization, Russian Empire, Ukrainian provinces.

У др. пол. XX ст. відбувався інтенсивний

розвиток півдня Російської імперії. Суттєвий вплив на суспільство, аграрну галузь здійснили сільськогосподарські товариства (далі СГТ) українських губерній. Тривалу історію має Одеська аграрна організація. Силами її учасників запроваджувалася модернізація краю. Важливим джерелом для дослідження вищезазначеного товариства є спогади його членів.

Метою дослідження є вивчення спогадів Івана Густиновича Палімпсестова про Одеське сільськогосподарське товариство.

Перші роботи про Одеське сільськогосподарське товариство належать його учасникам [4; 8]. Землевласники, земці, викладачі аграрних навчальних закладів осмислювали події, що відбувалися. Вони описували діяльність громадської організації, намагалися зрозуміти її роль у житті суспільства. З др. пол. XIX ст. видаються книги, присвячені ювілеям аграрного об'єднання [2; 3; 6]. У цілому дореволюційна історіографія розглядала поточні проблеми. Її представники не до кінця усвідомлювали значимість громадської ініціативи у перетвореннях краю. За радянських часів вийшла одна стаття колишнього секретаря Одеського товариства А. А. Бичіхіна, присвячена ювілею організації [1]. В цей період вплив СГТ на модернізацію суспільства недооцінювався. Вважалося, що аграрні організації були становими об'єднаннями, що відображали інтереси великих землевласників.

Сучасна історична наука займається дослідженням процесів модернізації в Російській імперії, у тому числі і півдня країни. З громадської ініціативи в аграрному питанні опубліковано монографію [12], досліджується роль дворянства у соціально-економічному житті краю [7]. Однак комплексних робіт про діяльність Одеського сільськогосподарського товариства не підготовлено. Поза увагою залишилися спогади його членів, які є цінним джерелом з історії громадської організації. Отже, досліджувана проблема не отримала в літературі достатнього висвітлення.

Автором статті були використані різні джерела. До них відносяться спогади І. Г. Палімпсестова [10], його листування з землевласниками [11], довідкові видання [5], законодавчі акти [13], звіти і «Записки» Одеського сільськогосподарського товариства [9]. Основні документи з історії аграрної організації зберігаються у державному архіві Одеської області (фонд 22) [14]. Таким чином, джерельна база достатня для проведення дослідження.

Перспективою подальших досліджень у даному напрямку можуть стати спогади І. Г. Палімпсестова про Одесу, о розповсюдженні землеробських знарядь та машин, о проблемах півдня (пожежі, вирубка лісів, зміна клімату).

Біографія. Іван Густинович Палімпсестов народився у сім'ї православного священика. Освіту здобув в Петровській землеробській академії. Служив агрономом у Саратовській губернії. Потім його направили на південь Росії в Одесу. Займався

педагогічною та науковою діяльністю. У 1850–ті рр. працював викладачем у Рішельєвському ліцеї на кафедрі сільського господарства та лісівництва, в Херсонській духовній семінарії викладачем сільського господарства і природних наук. У 1866–1868 рр. отримав посаду екстраординарного професора Новоросійського університету. Іван Густинович працював 17 років секретарем Одеського СГТ (1851–1868 рр.). Він виконував обов'язки редактора «Записок», видавав в своїй праці. Наукову роботу поєднував з практикою. Залишався членом–кореспондентом цього товариства тривалий час. Після звільнення з посади секретаря Одеського СГТ за зразкову і багаторічну службу йому були подаровані державою 300 десятин землі. І. Г. Палімпсестов переїхав до Феодосії, десять років був головою земської управи. Під його керівництвом у Феодосії побудували лікарню, провели роботи з благоустрою міста та забезпеченню водою, збільшили заробітну плату вчителям. Пізніше він жив у Санкт–Петербурзі. І. Г. Палімпсестов відомий як агроном і громадський діяч свого часу. За період служби був нагороджений орденами Св. Анни 3 і 4 ступеня, орденом Станіслава, орденом Володимира 4 ступеня [14, спр. 229, арк. 43–45]. Активний пропагандист СГТ як засобу піднесення сільського господарства і економіки країни в цілому. Мав високу репутацію як професіонал. Його думка про СГТ враховувалася при розгляді питання про значення цих організацій у реформуванні сільського господарства країни. Поради секретаря виявилися ефективними, прогнози мали наукову основу. Він відстоював інтереси і презентував погляди великих і середніх землевласників та інтелігенції. У своїй діяльності враховував загальнодержавні інтереси. Його точка зору була авторитетною і мала прихильників. Був членом декількох СГТ.

Мемуари І. Г. Палімпсестова – єдині про діяльність СГТ українських губерній, які збереглися. Вони підготовлені до 50–річного ювілею Одеського СГТ. Автор вважав, що його спогади важливі не тільки для членів СГТ, але і для всього півдня країни. «Общество было для меня родным существом. Юг России со своим самобытным характером, со своими непочатыми источниками богатства, со своими нуждами вызвал всю деятельность моих сил. И я работал от души, любя свою профессию, любя свое общество, любя благословенный, но своеобразный юг, перед которым иной раз рушатся и опыты, добытые веками, и теория, построенная на основании науки» [10, с. 2]. Мемуари охопили широке коло питань: про стан сільського господарства півдня Росії, про Одесу як європейське місто та важливий міжнародний порт, про місцевих землевласників, але головне – про діяльність СГТ, якому він віддав багато сил, наполегливої праці і років свого життя. Сам І. Г. Палімпсестов писав, що спогади стосувалися не всіх боків життя Одеського СГТ, тому що «згадується обране». У своїй статті ми виділяємо тільки деякі аспекти його спогадів

(керівництво і члени організації, завдання СГТ, діяльність аграрного об'єднання, відносини з земствами).

Одеське СГТ було першим громадським аграрним об'єднанням в українських губерніях. Воно створено за ініціативою М. С. Воронцова. У своїй роботі керувалося статутом. Очолював громадську організацію президент. Посада секретаря була відповідальною, він здійснював щоденну поточну роботу. Найбільш важливі колегіальні рішення приймала Рада. Більшість питань вирішувалися на загальних зборах. Бюджет Одеського СГТ складався з субсидій департаменту землеробства, членських внесків, пізніше земських субсидій. Важливе місце займала філантропія. Воно єдине з усіх СГТ українських губерній мало статус «імператорського». Серед членів були і іноземні піддані. Наприклад, Іван Демоль–швейцарський консул в Одесі [6, с. 9]. За своєю структурою товариство складалося з почесних членів, дійсних, а також членів–кореспондентів.

За зразок своєї роботи Одеське СГТ обрало Вільне Економічне Товариство (ВЕТ). ВЕТ фактично здійснювало контроль над усіма подібними громадськими організаціями. Воно визначало ідеологію СГТ країни. Напрямки роботи були різними (включаючи освіту народу і віспощеплення). Українські СГТ мали більш вузьку спрямованість. Передусім вони піклувалися про продуктивні сили краю. Південь мав значну специфіку. Одеська аграрна організація охоплювала кілька українських губерній. Пізніше територія впливу скоротилася, тому що відкривалися місцеві осередки. Крім того, Одеське СГТ мало філії у Кишиневі, Сімферополі та Катеринославі [14, спр. 856, арк. 191]. Підтримувалися тісні зв'язки із землевласниками Бессарабії, а також інших частин країни. Дружніми стали відносини з представниками місцевого самоврядування, земствами, аграрними навчальними закладами. Землевласники іноді брали участь у декількох СГТ. Так, О. О. Бобринський був членом Московського, Одеського та Київського СГТ [14, спр. 262, арк. 4]. Склад учасників СГТ варто охарактеризувати як багаторічний. До 1880–х рр. більшу частину членів становили поміщики (великі і середні землевласники). І. Г. Палімпсестов характеризував товариство як лояльне до влади, вважав, що професура не повинна займатися політикою.

М. С. Воронцов був членом–засновником Одеського товариства, а також більше 30 років його президентом і натхненником його діяльності. І. Г. Палімпсестов описав у своїх спогадах дві зустрічі з ним. Він вважав М. С. Воронцова хорошим керівником і підприємцем. Ще один президент М. Д. Толстой займав цю посаду більше 20 років. Він став душею товариства, любив сільське господарство і південь. Коли було потрібно, обидва допомагали товариству своїм коштом. У залі засідань висіли портрети президентів. Громадська організація трималася і на інших членах. Всіх надихало прагнення підняти продуктивні сили півдня Росії. До активних учасників

необхідно віднести А. Е. Канкріна, Н. І. Ізнара, В. Г. Христофорова, Е. С. Андрієвського [9, с. 67]. Учасники СГТ використовували запозичений в Європі досвід, намагалися модернізувати свій край.

Атмосфера у товаристві. Засідання проходили часто, були численні і жваві. Члени виступали з доповідями, що бурхливо обговорювалися. На думку І. Г. Палімпсестова, критика доповідей ніколи не була упередженою. Всі намагалися прийти до вірного вирішення питання. Так, одного разу І. Г. Палімпсестов підготував доповідь про права на ліс. Після обговорення президент О. Г. Строганов дав йому зі своєї бібліотеки три книги французькою мовою з даної проблеми, щоб секретар допрацював доповідь. В результаті повідомлення І. Г. Палімпсестова вийшло вичерпним і професійним. У цілому обговорення велося серед освічених людей, неординарних особистостей, які не боялися висловлювати свою думку і критикувати навіть президента М. С. Воронцова. «За время моей работы в обществе не было интриг, которыми так богато наше самоуправление. Интриги преимущественно различаются там, где дело касается прибылей. Но и мелочное самолюбие играет не последнюю роль. Споры никогда не переходили на личности и не выносились за порог дома» [10, с. 11, 17].

Будинок Одеського СГТ. Віце-президент товариства П. Ф. Местмахер домовився про землю для будинку товариства у центрі міста. Там розташовувалися крамниця і майстерня землеробських знарядь і машин. У ньому знаходилися зала для зборів, бібліотека, кабінети, канцелярія і квартира секретаря. Відвідувачі могли побачити постійну виставку сільськогосподарських знарядь і машин поруч з будинком. Як згадував Іван Густинович, одесити ніколи не шкодували грошей на освіту, науку і благодійність [11, с. 104].

Про завдання сільськогосподарських товариств. У мемуарах І. Г. Палімпсестова чітко визначені завдання СГТ. До них він відніс наступні: 1) «Разработать вопрос сообразно данным местностям или краям о более правильном и равномерном распределении народонаселения, и о наделе поселян земель, которые имеют ее мало» [10, с. 89]. На практиці мова йшла про переселення селян. 2) Вирішити проблему з общиною землеволодіння, яке, на думку І. Г. Палімпсестова, виявилось гальмом промисловості і обмежувало в народі підприємливість. 3) «Вопрос о жизни, здоровья и благосостоянии поселян, жилищах, более соответствующих гигиеническим правилам и застрахованных от разорительных пожаров» [10, с. 90]. Фактично це опікування добробутом населення, такі функції виконували земства. 4) Задача розповсюдження на півдні країни землеробських орудій та машин, отримання доступного кредиту для населення. 5) «Чтобы в среду народную проникали лучи науки и разумного опыта, СХО следует: а) издавать краткие, но приспособленные к пониманию народа руководства или рассказы, касающиеся его быта и

производительного труда; б) открыть публичное чтение наставлений о народном здоровье и об улучшениях в области сельского хозяйства» [10, с. 95]. У п'яти завданнях І. Г. Палімпсестов не тільки позначив проблеми. Він наполягав, що загальну спрямованість діяльності СГТ мала надавати держава, безумовно з підтримкою з боку казни.

Найбільш важливим своїм завданням як секретаря І. Г. Палімпсестов вважав співпрацю з місцевими землевласниками. «Первее всего я старался сблизиться с сельскими хозяевами и от них узнать не только нужды, потребности и особенности края, но и необходимые для меня практические сведения. Многие из хозяев юга были моими достойными учителями» [10, с. 2]. Він декілька разів на рік відвідував маєток В. П. Скаржинського, відомий чудовими лісонасадженнями. Секретар навчався у Віктора Петровича мистецтву лісівництва. В. П. Скаржинський вважався живою хронікою півдня, мав гарне почуття гумору. Він подарував хвойні дерева Одеському ботанічному саду. Тіністі алеї і гаї (які виростили з саджанців його розплідника) стали окрасою міста [6, с. 193].

Іван Густинович захоплено відгукувався і про інших землевласників-членів товариства. Вважав, що вони щедро наділені практичним розумом. Ставив у приклад Фальц-Фейна як дбайливого господаря, який зумів створити величезну латифундію. Позитивно він характеризував і іноземних колоністів, перш за все німців [11, с. 120].

Багато сил і часу І. Г. Палімпсестов витрачав на редагування «Записок» і підготовку «Трудов» організації. Він автор низки наукових праць. І. Г. Палімпсестов написав «Керівництво до будівництва водосховищ на півдні Росії», яке випустили накладом 600 екземплярів. Пізніше працю надрукували у «Записках». Його ідею втілили у життя. Іван Густинович побудував кілька водосховищ у краї коштом земства [14, спр. 14, арк. 50].

У 1866 році видали збірку, в якій розмістили найкращі статті, надруковані членами товариства з 1828 по 1866 рр. Збірник мав практичну спрямованість, описувалася діяльність господарів регіону [1, с. 216]. Редактор видання закликав використовувати накопичений досвід своїх попередників. І. Г. Палімпсестов рекомендував своїм послідовникам написати економічну історію півдня.

Іван Густинович як секретар намагався зблизити громадську організацію з господарями краю. Він запрошував землевласників вступати до товариства. Напередодні 1880-х рр. кількість членів (у порівнянні з 1828 роком) збільшилася у чотири рази. Хоча відігравали роль і інші чинники. До них слід віднести вплив ліберальних реформ, позитивний досвід спільної роботи, комерційний ефект від об'єднання зусиль. На одному із зборів І. Г. Палімпсестов запропонував приймати жінок у СГТ. У дискусії з цього питання думки розійшлися. Остаточне рішення прийняв тодішній президент організації О. Г. Строганов. Він був проти

участі жінок. «Как бы среди почтенных членов общества не оказалась бы какая-то подстриженная гражданка со своею практикой» [10, с. 9]. Однак у др. пол. XIX ст. жінки ставали членами СГТ. Перш за все це були поміщиці.

І. Г. Палімпсестов співпрацював із земствами. Він звертав увагу на їх неефективну діяльність. Іван Густинович вважав, що земства мало робили для боротьби з пожежами. Земці співчутливо поставилися тільки до страхування. Пізніше І. Г. Палімпсестов був обраний головою земської управи у Феодосії і старанно виконував свої обов'язки десять років. Багато своїх ідей втілював у життя (гігієна помешкань населення, хороший будівельний матеріал).

Іван Густинович вважав створення СГТ і їх кількісне зростання важливою справою. Порівнював їх із зарубіжними, до складу яких входили і дрібні землевласники селяни. На його думку, стратегічною метою СГТ мало стати поліпшення стану сільського господарства. І. Г. Палімпсестов вказував своїм послідовникам на сферу майбутньої діяльності. Він підкреслював, що наука має розвиватися з виробничими силами країни. Відбувалися швидкі зміни, за якими необхідно встигати. Отже, товариство працювало на користь краю.

Висновок. Таким чином, спогади І. Г. Палімпсестова є важливим історичним джерелом з вивчення діяльності Одеського сільськогосподарського товариства. У своїй роботі секретар різнобічно описав діяльність організації, показав цілі і завдання аграрного об'єднання, вказав перспективи роботи на майбутнє. Його ідеї підтверджені часом.

Список використаних джерел

1. Бычихин, АА., 1928. 'Вековая работа: краткая справка о 100-летней деятельности', *Вестник сельского хозяйства*, №10, с.212–224.
2. Бычихин, АА., 1896. 'Историческая справка из жизни Императорского общества сельского хозяйства Юга России в царствование Николая I', Одесса: *Тип. П. Францева*, 16 с.
3. Бычихин, АА., 1916. '85-летие «Записок» (1830–1915)', Одесса: *Тип. Хрисогеос*, 16 с.
4. 'Доклад комиссии по вопросу о нуждах сельского хозяйства в Новороссийском крае', 1882, *Записки*, №3, с.3–15.
5. 'Императорское общество сельского хозяйства Юга России', 1896, *Южнорусский альманах*, Одесса, 152 с.
6. 'Исторический обзор 50-летней деятельности Императорского общества сельского хозяйства', 1878, *Сост. М. П. Боровский*, Одесса: *Тип. П. Францева*, 274 с.
7. Константинова, ЮВ., 2012. 'Дворянство півдня України др. пол. XIX–поч. XX ст. Автореф. дис... канд. іст. наук; спец. 07.00.01', Донецьк, *Донецький нац. ун-т*, 20 с.
8. Кузьменко, Г., 1871. 'Пути практика-хозяина в Новороссийском крае', *Записки*, №1, с.28–36.
9. 'Отчет Императорского общества сельского хозяйства Юга России', 1866, Одесса: *Тип. П. Францева*, 168 с.
10. Палімпсестов, ІГ., 1879. 'Мои воспоминания', Одесса: *Тип. А. Гатцука*, 164 с.
11. 'Письма графа Д. Е. Остен-Сакена к И. Г. Палімпсестову', 1897, *Русский архив*, Кн.3, с.100–123.
12. Священко, ЗВ., 2012. 'Проурядові аграрні ініціативи в Російській імперії на поч. XX ст.', Умань: *ФОП Жовтий О. О.*, 343 с.
13. 'Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое в правительствующем Сенате в 1915 г.', 1915,

Петроград: *Сенатская тип.*, 2749 с.

14. 'Державний архів Одеської області', Ф.22 Одеське сільськогосподарське товариство, Оп.1.

References

1. Bychihin, AA., 1928. 'Vekovaja rabota: kratkaja spravka o 100-letnej dejatel'nosti (Century work: a briefing on 100 years of activity)', *Vestnik sel'skogo hozjajstva*, №10, s.212–224.
2. Bychihin, AA., 1896. 'Istoricheskaja spravka iz zhizni Imperatorskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva Juga Rossii v carstvovanie Nikolaja I (Historical background of the life of the Imperial Society of Agriculture of Southern Russia in the reign of Nicholas I)', Odessa: *Tip. P. Franceva*, 16 s.
3. Bychihin, AA., 1916. '85-letie «Zapisok» (1830–1915) (85th anniversary of the «Notes» (1830–1915))', Odessa: *Tip. Hrisogelos*, 16 s.
4. 'Doklad komissii po voprosu o nuzhdah sel'skogo hozjajstva v Novorossijskom krae (Report of the commission on the needs of agriculture in the Novorossiysk territory)', 1882, *Zapiski*, №3, s.3–15.
5. 'Imperatorskoe obshhestvo sel'skogo hozjajstva Juga Rossii (Imperial Society of Agriculture of the South of Russia)', 1896, *Juzhnorusskij al'manah*, Odessa, 152 s.
6. 'Istoricheskij obzor 50-letnej dejatel'nosti Imperatorskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva (Historical overview of the 50-year activities of the Imperial Society of Agriculture)', 1878, *Sost. M. P. Borovskij*, Odessa: *Tip. P. Franceva*, 274 s.
7. Konstantynova, JuV., 2012. 'Dvorjanstvo pivdnja Ukrai'ny dr. pol. XIX – poch. XX st. Avtoref. dys... kand. ist. nauk; spec. 07.00.01 (Nobility of Southern Ukraine, other half. Nineteenth century Twentieth century Author's abstract. Dis ... cand. historical sciences; special 07.00.01)', Donec'k, *Donec'kyj nac. un-t*, 20 s.
8. Kuz'menko, G., 1871. 'Puti praktika-hozjaina v Novorossijskom krae (Ways to practice host in the Novorossiysk Territory)', *Zapiski*, №1, s.28–36.
9. 'Otchet Imperatorskogo obshhestva sel'skogo hozjajstva Juga Rossii (Report of the Imperial Society of Agriculture of the South of Russia)', 1866, Odessa: *Tip. P. Franceva*, 168 s.
10. Palimpsestov, IG., 1879. 'Moi vospominanija (My memories)', Odessa: *Tip. A. Gatsuka*, 164 s.
11. 'Pis'ma grafa D. E. Osten-Sakena k I. G. Palimpsestovu (Letters of Count D. E. Osten-Saken to I. G. Palimpsestov)', 1897, *Russkij arhiv*, Kn.3, s.100–123.
12. Svjashhenko, ZV., 2012. 'Prourjadovi agrarni iniciatyvy v Rosijs'kij imperii' na poch. XX st. (Progovernmental agrarian initiatives in the Russian Empire at the beginning twentieth century)', Uman': *FOP Zhovtyj O. O.*, 343 s.
13. 'Sobranie uzakonenij i rasporyzhenij pravitel'stva, izdavaemoe v pravitel'stvujushhem Senate v 1915 g. (The collection of laws and orders of the government, published in the governing Senate in 1915)', 1915, Petrograd: *Senatskaja tip.*, 2749 s.
14. 'Derzhavnyj arhiv Odes'koi oblasti (State Archives of Odessa Region)', F.22 Odes'ke sil's'kogospodars'ke tovarystvo, Op.1.

* * *